

УДК 159.955.1:316.343-054.5]:[351.862.4:342.78](477.52/.6)
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/69-2-40>

Віталій КУРИЛО,
orcid.org/0000-0003-2471-3358
доктор педагогічних наук, професор, дійсний член
Національної академії педагогічних наук України,
перший проректор
Державного закладу «Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка»
(Полтава, Україна) *mail@luguniv.edu.ua*

Вікторія СТЕПАНЕНКО,
orcid.org/0000-0002-5793-3069
доктор педагогічних наук, доцент,
професор кафедри соціальної роботи та педагогіки вищої школи
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(Луцьк, Україна) *stepanenko.viktoriia@vpu.edu.ua*

БАР'ЄРИ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ ГРОМАДЯН В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОЇ АГРЕСІЇ¹

У статті критичне мислення представлено як когнітивний процес, що передбачає здатність активно і компетентно концептуалізувати, застосовувати, аналізувати та оцінювати знання, отримані шляхом досвіду, роздумів або спілкування. Наголошено, що мета критичного мислення полягає не лише в продукуванні ефективних проривних ідей і дій людини з вирішення складних проблем, а й утвердженні основ демократичного способу життя, умінні переконливо аргументувати власну позицію, здатності протистояти різним формам несанкціонованого втручання в особисте життя та тенденціям маніпулювання людською свідомістю. Входячи з цього, критичне мислення, з одного боку, є складовою пізнавальної та розумової активності людини. З іншого боку, воно виступає психологічним чинником, що впливає на розвиток самосвідомості особистості.

Окреслено інформаційно-смісловий та інформаційно-емоційний аспекти критичного мислення. Зазначено, що інформаційно-смісловий аспект передбачає, що процедури критичного мислення запобігають когнітивній дезорієнтації людини, зламу цілісної картини світу внаслідок ворожого інформаційно-психологічного впливу. Інформаційно-емоційний аспект має на меті запобігання руйнації емоційного життя, непропорційного зміщення акцентів у нормальних життєвих інтересах, сприяння збереженню здатності до адекватного сприйняття дійсності.

Розглянуто джерела перешикод, що можуть заважати розвитку критичного мислення. Зазначено, що неготовність особистості до критичного мислення може бути викликана як індивідуальними особливостями, так і зовнішніми причинами. Бар'єри критичного мислення розкрито в позитивному і негативному аспектах. Зазначено, що позитивним ефектом переживання бар'єра є стимулювання активності, мобілізація власних ресурсів, утримання від небезпечних вчинків, забезпечення стійкості особистості. Негативний ефект має місце в ситуаціях, коли бар'єр перетворюється на блокатор, що гальмує активність і деформує особистість.

Ключові слова: громадянин, війна, інформаційна агресія, інформаційно-психологічні виклики, критичне мислення, бар'єри критичного мислення.

¹ Публікація містить результати досліджень, проведених за грантової підтримки Національного фонду досліджень України за проєктом 2021.01/0021 «Формування критичного мислення громадян як чинник безпеки в умовах збройного насилля та інформаційної агресії на Сході України».

Vitalii KURYLO,

orcid.org/0000-0003-2471-3358

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Full Member
of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine,
First Vice-Rector
Luhansk Taras Shevchenko National University
(Poltava, Ukraine) mail@luguniv.edu.ua

Viktorii STEPANENKO,

orcid.org/0000-0002-5793-3069

Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Social Work and Higher School Pedagogy
Lesya Ukrainka Volyn National University
(Lutsk, Ukraine) stepanenko.viktorii@vnu.edu.ua

BARRIERS TO CRITICAL THINKING OF CITIZENS IN INFORMATION AGGRESSION CONDITIONS²

The article presents critical thinking as a cognitive process that involves the ability to actively and competently conceptualize, apply, analyse and evaluate knowledge gained through experience, reflection, or communication. It is emphasized that the purpose of critical thinking is not only the production of effective breakthrough ideas and human actions to solve complex problems, but also the establishment of the foundations of a democratic way of life, the ability to convincingly argue one's own position, the ability to resist various forms of unauthorized interference in personal life and tendencies to manipulate human consciousness. Based on this, critical thinking, on the one hand, is a component of cognitive and mental activity of a person. On the other hand, it acts as a psychological factor affecting the development of self-awareness of an individual.

Informational-semantic and informational-emotional aspects of critical thinking are outlined. It is noted that the informational-semantic aspect implies that the procedures of critical thinking prevent cognitive disorientation of a person, the breakdown of a complete picture of the world as a result of hostile informational and psychological influence. The informational-emotional aspect aims to prevent the destruction of emotional life, a disproportionate shift of emphasis in normal life interests, and to promote the preservation of the ability to adequately perceive reality.

Sources of obstacles that may hinder the development of critical thinking are considered. It is noted that a person's unreadiness for critical thinking can be caused by both individual characteristics and external reasons. Barriers to critical thinking are revealed in positive and negative aspects. It is assumed that the positive effect of experiencing a barrier is stimulating activity, mobilizing one's own resources, refraining from dangerous acts, and ensuring personal stability. The negative effect occurs in situations where the barrier turns into a blocker, which inhibits activity and deforms the personality.

Key words: citizen, war, informational aggression, informational and psychological challenges, critical thinking, barriers to critical thinking.

Постановка проблеми. Нестабільність та агресивність інформаційного поля в умовах війни актуалізує питання цілеспрямованої роботи з формування критичного мислення громадян (Зінченко, 2022). Як психічний пізнавальний процес критичне мислення постає інструментом, який дозволяє підійти до розв'язування різноманітних проблем, ухвалюючи доцільні, продумані, успішні рішення (Лукіянчук, 2018). Критичне мислення має на меті не лише продукування ефективних проривних ідей і дій людини з вирішення складних проблем, а й утвердження основ демократичного способу життя, уміння переконливо аргументувати власну позицію, здатність проти-

стояти різним формам несанкціонованого втручання в особисте життя та тенденціям маніпулювання людською свідомістю (Саух, 2021).

Розглядаючи критичне мислення в психологічному аспекті, слід звернути увагу, що пізнання і перетворення людиною світу є однією із засад психогенезу особистості. Модель світу, яку формує в собі людина та яка є центральною частиною її психічного життя, описують у вигляді взаємодії таких великих блоків, як психічні функції, структура цінностей, цензура і система психологічного захисту – бар'єри (Лукіянчук, 2018). Бар'єри, як правило, проявляються у вигляді симптомів, які є джерелом перешкод, що можуть заважати розви-

² The publication contains the results of research conducted with the grant support of the National Research Foundation of Ukraine within the framework of the project 2021.01/0021 Formation of Critical Thinking of Citizens as a Security Factor in the Conditions of Armed Violence and Information Aggression in the East of Ukraine.

тку критичного мислення (Хвостенко, 2013). Тому їх визначення є важливим завданням в процесі запобігання і нейтралізації негативних інформаційно-психологічних впливів на громадян.

Аналіз досліджень. Аналіз наукових досліджень засвідчив наявність незначного доробку праць, спрямованих на вивчення бар'єрів критичного мислення в умовах інформаційної агресії. Серед дотичних до проблеми досліджень виокремимо роботу Tanya Peto Diaz, в якій авторка наголошує, що не завжди розум і логіка роблять людину автоматично критичною (Diaz, 2022). Також слід звернути увагу на працю N. Sam, в якій дослідниця розглядає вплив бар'єрів критичного мислення в аспектах особистісного і професійного рівнів життя (Sam, 2023).

А. Массанов, досліджуючи загальні основи виникнення психологічних бар'єрів, до основних компонентів їх виникнення відносить несприятливе передбачення особистості щодо процесу чи наслідків діяльності, де мотив дії, раціональна та емоційна оцінки ймовірності успіху виконання дії і вольові зусилля впливають на формування такого передбачення (Массанов, 2014). О. Марченко, розглядаючи критичне мислення в інформаційно-смісловому та інформаційно-емоційному аспектах, зазначає, що в першому випадку процедури критичного мислення запобігають когнітивній дезорієнтації людини, зламу цілісної картини світу внаслідок ворожого інформаційно-психологічного впливу; в другому – руйнації емоційного життя, непропорційного зміщення акцентів у нормальних життєвих інтересах, сприяють збереженню здатності до адекватного сприйняття дійсності (Марченко, 2022).

Н. Козаченко розкриває певні перешкоди, за яких не спрацьовує критичне мислення, і зазначає, що такі перешкоди можуть бути подолані за допомогою використання здорового глузду (Козаченко, 2020). Також зустрічаємо дослідження, в яких вивчалися психологічні бар'єри, що заважають проявам креативного мислення (Павленко, 2021; Хвостенко, 2013; Окорський, Валюх, 2017 та ін.). Враховуючи зазначені та інші дослідження, слід звернути увагу, що крім малодослідженості, актуальність проблеми вивчення бар'єрів критичного мислення в умовах інформаційної агресії підкреслюється існуванням постійної загрози безпеці та необхідності збереження психологічного здоров'я громадян.

Мета статті – визначити бар'єри критичного мислення та способи їх подолання в контексті проблеми збереження психологічного благополуччя особистості, запобігання і нейтралізації

негативних інформаційно-психологічних впливів на громадян.

Публікація містить результати досліджень, проведених за грантової підтримки Національного фонду досліджень України за проектом 2021.01/0021 «Формування критичного мислення громадян як чинник безпеки в умовах збройного насилля та інформаційної агресії на Сході України».

Виклад основного матеріалу. Поняття «бар'єр» доволі часто розглядається як таке, що має негативне забарвлення. У цьому аспекті в психологічному вимірі під бар'єром розуміють неадекватну модель сприйняття проблемної ситуації та неадекватно сформовану установку (мотив) відносно себе та своїх можливостей (Матюшкова, 2010). Однак психологічні бар'єри можуть виконувати як негативну, так й позитивну функцію. Позитивний ефект переживання бар'єра може спостерігатися у випадку, коли він стимулює активність особистості, яка спрямована на приборкання бар'єра, за рахунок мобілізації власних можливостей. Також психологічні бар'єри можуть утримувати індивіда від небезпечних вчинків та забезпечувати певну стійкість особистості. Негативний ефект має місце в ситуаціях, коли бар'єр перетворюється на блокатор, що гальмує активність і деформує особистість.

Психологічний механізм формування бар'єра полягає в тому, що таке формування починається після появи мотиву до виконання певної діяльності або дії. Ситуація виконання діяльності оцінюється на раціональному, ірраціональному й емоційному рівнях (Массанов, 2009).

Критичне мислення є механізмом утворення відносної когнітивно-емоційної рівноваги у свідомості індивіда в інформаційно навантаженому суспільстві і постає ресурсом збереження психологічного благополуччя особистості (Яремійчук, 2020). Гнучкість, як характеристика критичного мислення, наділяє людину здатністю вирішувати проблеми і долати психологічні бар'єри (Ганаба, 2021).

Критичне сприйняття інформації забезпечує захист від деструктивних впливів (Уманець, 2022). Людина, яка мислить критично, намагається не лише уникнути маніпулятивних процесів, а й сама не маніпулює іншими. Вона не має меж, бар'єрів для власного розвитку, є толерантною і свідомою до того, що проблема може мати кілька вирішень, кожне з яких повинно аналізуватися та оцінюватися (Бохан, Башинська, Забелло та ін., 2018).

Критичне мислення є комплексним і багатоаспектним процесом, на який можуть впливати досвід, емоції, контекст, різність труднощів людей тощо. Уміння критично мислити включає в себе

здатність активно і компетентно концептуалізувати, застосовувати, аналізувати та оцінювати знання, отримані за допомогою досвіду, роздумів або спілкування. Низка бар'єрів може завадити його ефективному використанню.

Універсального способу подолання бар'єрів, який був би дієвим для всіх категорій громадян, не існує. Однак можна виокремити деякі загальні бар'єри, з якими стикається більшість адептів критичного мислення. Усвідомлення людиною цих бар'єрів допомагає розвинути здатність критичного мислення та дає їй можливість робити більш розумний вибір (Белей, 2020; Sam, 2023).

Загальні бар'єри критичного мислення (S. Cottrell, 2017):

- 1) неправильне розуміння критики;
- 2) переоцінення власних мисленнєвих здатностей.
- 3) брак методів, стратегій і практики.
- 4) небажання піддавати сумніву думки експертів;
- 5) афективні причини (відсутність самоконтролю емоцій);
- 6) перевага інформації над розумінням;
- 7) недостатня концентрація та увага до деталей.

T. Diaz, в свою чергу, виокремлює такі головні перешкоди на шляху до критичного мислення:

- 1) егоцентричне мислення;
- 2) групове мислення і соціальні умови;
- 3) когнітивна втомленість;
- 4) особисті упередження і вподобання;
- 5) алоstaticне перевантаження (стрес) (Diaz, 2022).

Складна суспільно-політична ситуація на Сході України, починаючи з 2014 р., децентралізація 2015 р., повномасштабне російське вторгнення на територію України у 2022 р. та інформаційна російська агресія призвели до отримання територіальними громадами унікального досвіду на основі українських традицій, напрацьованого в умовах кризи шляхом критичного мислення, екстрених рішень, людиноцентризму, ентузіазму, благочинності, небайдужості та патріотизму, які забезпечують подолання бар'єрів (Кравченко, 2022).

Запобігання та нейтралізації інформаційно-психологічних впливів на рівні окремих громадян сприяють такі дії:

– «відволікання» від каналу інформації (збільшення дистанції з джерелом інформації або повне переривання контакту з ним – відмова від перегляду телевізійних передач, блогів, прослуховування радіопрограм, зміна теми розмови, обмеження зустрічей тощо);

– «блокування» (контроль інформації шляхом застосування психологічних бар'єрів для захисту психіки від негативних впливів – осмислення інформації, критичне сприймання фактів, емоційне відчуження, збільшення «зони спілкування» під час розмови, приниження авторитету джерела ворожої інформації, несерйозність, висміювання тощо);

– «керування» (повний контроль інформації та вплив на джерела її отримання – надання зворотного зв'язку телеканалам щодо програм, несхвалення, протест тощо);

– «затихання» (контроль власної реакції за інформаційним впливом – відкладання передчасних висновків та реакцій, відмова від передчасних дій, що були спричинені деструктивним інформаційно-психологічним впливом, маскування емоцій та ін.) (Уманець, 2022).

В контексті досліджуваного нами питання, слід зазначити, що неприємні емоції (гнів, озлобленість) послаблюють здатність сприймання та правильної оцінки достовірних фактів і ґрунтовних аргументів. Аналогічний ефект мають і крайні ступені позитивних емоцій (ейфорія), які знижують критичність особи. Тому важливо застосувати відповідні засоби тактико-психологічного впливу з метою нейтралізації чи корегування негативного емоційного стану або ейфорії позитивних емоцій. Також доцільно критично осмислювати все, виказане людиною під дією негативних емоцій, відокремлюючи справжні цінності від ситуативних коливань настрою та контролювати власні емоції (Матюшкова, 2010).

Критичне мислення, з одного боку, є складовою пізнавальної та розумової активності людини. З іншого боку, воно виступає психологічним чинником, що впливає на розвиток самосвідомості особистості. Неготовність особистості до критичного мислення може бути викликана як індивідуальними особливостями мислення (ригідність, фіксованість мислення; відсутність зацікавленості; відсутність толерантності, залежність від попереднього досвіду), так і зовнішніми причинами – недостатня інформованість, відсутність спеціальних знань і досвіду.

Етапами функціонування критичного мислення з урахуванням підпорядкованих ієрархічних рівнів є: зіткнення з проблемою (потребує рефлексії наявних знань); подолання ускладнень за допомогою засвоєних предметних знань (операційний та предметний рівні); вироблення нового погляду та переструктурування способу дії, що завершується осяянням (з'являється ідея вирішення проблемної ситуації) (рефлексивний та особистісний

рівні) та обґрунтуванням віднайденого рішення (комунікативний рівень) (Богуш, 2019).

Наявність бар'єрів, які заважають пошуку нових рішень, гальмують саморозвиток людини, викликають дискомфорт і внутрішнє напруження, є свідченням статичності, ригідності, і, як правило, недостатньої рефлексії, усвідомленості свого досвіду (Хвостенко, 2013). Ефективність психологічного впливу пропагандистських технік і технологій є найбільшою в разі некритичного сприймання інформації реципієнтами, відсутності бажання аналізувати реальний стан речей (Марченко, 2022).

Висновки. Отже, критичне мислення як когнітивний процес передбачає здатність активно і компетентно концептуалізувати, застосовувати, аналізувати та оцінювати знання, отримані шляхом досвіду, роздумів або спілкування. Його ефективному використанню може завадити низка

бар'єрів, які викликані як індивідуальними особливостями, так і зовнішніми причинами. Однак бар'єри можуть виконувати не тільки негативну функцію (блокування, гальмування активності, деформування особистості тощо). Вони також можуть нести в собі і позитивний ефект – стимулювання активності, мобілізація власних ресурсів, утримання від небезпечних вчинків, забезпечення стійкості особистості. Наявність бар'єрів, які несуть у собі негативні функції, збільшує ефективність психологічного впливу пропагандистських технік і технологій. Результатом виконання позитивної функції є захист особистості від деструктивних впливів.

Подальші наукові пошуки вбачаємо у вивченні умов подолання бар'єрів критичного мислення в контексті проблеми запобігання і нейтралізації негативних інформаційно-психологічних впливів на громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Белей Л. Бар'єри критичного мислення. 2020. URL: <http://surl.li/nhcfw> (дата звернення: 16.11.2023)
2. Богуш О. Ю. Критичне мислення курсантів ВВНЗ на етапі військово-професійної підготовки. *Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи*: матер. IV Міжнар. наук.-практ. конфер. Київ : КНУ імені Тараса Шевченка 2019. С. 38–40.
3. Бохан М. А., Башинська Н. В., Забелло Л. О., Станевич І. М., Гончарук Н. О., Карпельова І. В. Розвиток критичного мислення у процесі навчання дітей та молоді. *Нова українська школа*. 2018. URL: <http://surl.li/dybnm> (дата звернення: 16.11.2023)
4. Ганаба С. О. Стратегії розвитку критичного та креативного мислення: навч. посіб. Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2021. 128 с.
5. Зінченко О. В. Аналіз умов формування критичного мислення здобувачів вищої освіти. *Габітус*. 2022. Вип. 43. С. 131–135. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.43.22>
6. Кравченко О. Соціальна робота в громаді в умовах війни. *Zeszyty Naukowe Collegium Witelona*. 2022. № 42 (1). С. 63–70. DOI: 10.5604/01.3001.0015.8922
7. Козаченко Н. П. Коли не працює критичне мислення і для чого нам здоровий глузд. *Актуальні проблеми духовності*. 2020. №21. С. 204 – 228. DOI: <https://doi.org/10.31812/apd.v0i21.4371>
8. Лукіяничук А. М. Розвиток критичного мислення учнів : методичні рекомендації. Біла Церква : БІНПО УМО, 2018. 73 с.
9. Марченко О. Г. Критичне мислення як фактор протидії ворожому інформаційно-політичному впливу. *Особистість, Суспільство, Війна*. Харків, 2022. URL: <http://surl.li/jljph> (дата звернення: 15.11.2023)
10. Массанов А. В. Психологічні бар'єри в діяльності людини. *Наука і освіта*. 2009. №4. С. 21–26.
11. Массанов А. Психологічні бар'єри у професійному самовизначенні особистості. *Психологія і суспільство*. 2014. № 2. С. 73–89.
12. Матюшкова Т. П. Бар'єри спілкування в тактиці допиту: деякі особливості виникнення та прийоми подолання. *Право і безпека*. 2010. №4 (36). С. 187–190.
13. Окорський В. П., Валюх А. М. Креативний менеджмент: Підручник. Рівне : НУВГП, 2017. 344 с.
14. Павленко В. В. Бар'єри розвитку креативності. *ЛОГОС*. 2021. С. 21–24. DOI: <https://doi.org/10.36074/logos-09.04.2021.v2.05>
15. Саух П. Розвиток критичного мислення як провідний тренд сучасного освітнього процесу. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика*. 2021. Вип. 2. С. 7–15.
16. Уманець А. О. Інформаційно-психологічні впливи: поняття, особливості реалізації та способи протидії. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія*. 2022. Т. 33 (72). №3. С. 106–112. DOI: <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2022.3/18>
17. Хвостенко Т. Бар'єри креативного мислення та їх подолання. 2013. URL: <http://surl.li/nhcg1> (дата звернення: 17.11.2023).
18. Яремійчук О. В. Критичне мислення в умовах постправди як ресурс збереження психологічного благополуччя особистості. *Особистісні та ситуативні детермінанти здоров'я*: матер. V Всеукр. наук.-практ. конфер. (м. Київ, 18 лист. 2020 р.) / за заг. ред. О. В. Бацилевої. Київ, 2020. С. 134–136.
19. Cottrell S. *Critical Thinking Skills: Effective analysis, argument and reflection*. London : PALGRAVE, 2017. 309 p.

20. Diaz T. I. How to Identify and Remove Barriers to Critical Thinking. *GLOBIS Insights*. 2022. URL: <http://surl.li/nhcgz> (Last accessed: 14.11.2023)
21. Sam N. M. S. Barriers in Critical Thinking. in *PsychologyDictionary.org*, 2023. URL: <http://surl.li/nhcgz> (Last accessed: 17.11.2023).

REFERENCES

1. Belei, L. (2020). Bariery krytychnoho myslennia [Barriers to critical thinking]. URL: <http://surl.li/nhcfw> (Last accessed: 16.11.2023). [in Ukrainian].
2. Bohush, O. Y. (2019). Krytychne myslennia kursantiv VVNZ na etapi viiskovo-profesiinoi pidhotovky [Critical thinking of MHEI cadets at the stage of military-professional training]. (p. 38–40). In *Viiskova psykholohiia u vymirakh viiny i myru: problemy, dosvid, perspektvy*. Kyiv: KNU imeni Tarasa Shevchenka [in Ukrainian].
3. Bokhan, M. A., Bashynska, N. V., Zabello, L. O., Stanevych I. M., Honcharuk, N.O., & Karpelova, I. V. (2018). Rozvytok krytychnoho myslennia u protsesi navchannia ditei ta molodi [Development of critical thinking in the process of teaching children and young people]. *Nova ukrainska shkola*. URL: <http://surl.li/dybnm> (Last accessed: 16.11.2023) [in Ukrainian].
4. Hanaba, S. O. (2021). Stratehii rozvytku krytychnoho ta kreatyvnoho myslennia [Strategies for the development of critical and creative thinking]. Khmelnytskyi: NADPSU [in Ukrainian].
5. Zinchenko, O. V. (2022). Analiz umov formuvannia krytychnoho myslennia zdobuvachiv vyshchoi osvity [Analysis of the conditions of formation of critical thinking of students of higher education]. *Habitus*, 43, 131–135. <https://doi.org/10.32782/2663-5208>. 2022.43.22 [in Ukrainian].
6. Kravchenko, O. (2022). Sotsialna robota v hromadi v umovakh viiny [Social work in the community in the conditions of war]. *Zeszyty Naukowe Collegium Witelona*, 42 (1), 63–70. DOI: 10.5604/01.3001.0015.8922 [in Ukrainian].
7. Kozachenko, N. P. (2020). Koly ne pratsiuie krytychne myslennia i dlia choho nam zdorovy hluzd [When critical thinking does not work and why do we need common sense]. *Aktualni problemy dukhovnosti*, 21, 204–228. <https://doi.org/10.31812/apd.v0i21.4371> [in Ukrainian].
8. Lukiianchuk, A. M. (2018). Rozvytok krytychnoho myslennia uchniv [Development of students' critical thinking]. Bila Tserkva : BINPO UMO [in Ukrainian].
9. Marchenko, O. H. (2022). Krytychne myslennia yak faktor protydii vorozhomu informatsiino-politychnomu vplyvu [Critical thinking as a factor in counteracting hostile informational and political influence]. *Osobystist, Suspilstvo, Viina*. Kharkiv. URL: <http://surl.li/jljph> (Last accessed: 15.11.2023) [in Ukrainian].
10. Massanov, A. V. (2009). Psykholohichni bariery v diialnosti liudyny [Psychological barriers in human activity]. *Nauka i osvita*, 4, 21–26 [in Ukrainian].
11. Massanov, A. (2014). Psykholohichni bariery u profesiinomu samovyznachenni osobystosti [Psychological barriers in the professional self-determination of an individual]. *Psykholohiia i suspilstvo*, 2, 73–89 [in Ukrainian].
12. Matiushkova, T. P. (2010). Bariery spilkuвання v taktysii dopytu: deiaki osoblyvosti vynyknennia ta pryomy podolannia [Communication barriers in interrogation tactics: some features of occurrence and methods of overcoming]. *Pravo i bezpeka*, 4 (36), 187–190 [in Ukrainian].
13. Okorskyi, V. P., & Valiukh, A. M. (2017). Kreatyvnyi menedzhment [Creative management]. Rivne : NUVHP [in Ukrainian].
14. Pavlenko, V. V. (2021). Bariery rozvytku kreatyvnosti [Barriers to the development of creativity]. *ΛΟΓΟΣ*, 21–24. <https://doi.org/10.36074/logos-09.04.2021.v2.05> [in Ukrainian].
15. Saukh, P. (2021). Rozvytok krytychnoho myslennia yak providnyi trend suchasnoho osvithnoho protsesu [The development of critical thinking as a leading trend of the modern educational process]. *Neperervna profesiina osvita: teoriia i praktyka*, 2, 7–15 [in Ukrainian].
16. Umanets, A. O. (2022). Informatsiino-psykholohichni vplyvy: poniattia, osoblyvosti realizatsii ta sposoby protydii [Informational and psychological influences: concepts, features of implementation and countermeasures]. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho*. Serii: Psykholohiia, 33 (72), (3), 106–112. <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2022.3/18> [in Ukrainian].
17. Khvostenko, T. (2013). Bariery kreatyvnoho myslennia ta yikh podolannia [Barriers to creative thinking and overcoming them]. URL: <http://surl.li/nhcgz> (Last accessed: 17.11.2023) [in Ukrainian].
18. Yaremiihchuk, O. V. (2020). Krytychne myslennia v umovakh postpravdy yak resurs zberezhenia psykholohichnoho blahopoluchchia osobystosti [Critical thinking in post-truth conditions as a resource for preserving the psychological well-being of an individual] (p. 134–136). In *Osobystisni ta sytuatyvni determinanty zdorovia* (Kyiv, November 18, 2020) [in Ukrainian].
19. Cottrell, S. (2017). *Critical Thinking Skills: Effective analysis, argument and reflection*. London: PALGRAVE.
20. Diaz, T. I. (2022). How to Identify and Remove Barriers to Critical Thinking. *GLOBIS Insights*. URL: <http://surl.li/nhcgz> (Last accessed: 14.11.2023)
21. Sam, N. M. S. (2023). Barriers in Critical Thinking. in *PsychologyDictionary.org*. URL: <http://surl.li/nhcgz> (Last accessed: 17.11.2023).